

Inleiding

Het beschermde stadsgezicht Amsterdam omvat vrijwel de gehele historische binnenstad, ofwel het gebied omsloten door het IJ en de Singelgracht.

Binnen dit gebied liggen zowel de middeleeuwse kern van Amsterdam als de 16de- en 17de-eeuwse stadsuitbreidingen. De latere, 19de en 20ste-eeuwse uitbreidingen vallen buiten het thans aangewezen gebied.

De historisch-ruimtelijke structuur van het stadscentrum wordt bepaald door een aantal voor een deel aan de Amstel evenwijdig lopende lengteassen (de oorspronkelijke rivierdijken, de burgwallen en de grachten) en een aantal dwars-assen, die voor een groot deel de lijnen van de prestedelijke verkaveling volgen. Binnen deze structuur wordt een afwijkende positie ingenomen door de Plantage, die dwars op de hoofdlijnen van de tot dan toe gerealiseerde uitleg ligt en door de oostelijke en westelijke eilanden, die in oorspronkelijk buitendijks land zijn aangelegd. Als geheel is de Amsterdamsse binnenstad, zowel in structureel opzicht, als wat betreft historische en monumentale bebouwing van grote betekenis.

In 1982 werd de Nieuwmarktbuurt als beschermd stadsgezicht aangewezen. Voor de Jordaan is in 1986 de aanwijzingsprocedure gestart. Om de structurele eenheid van de binnenstad te benadrukken is er thans voor gekozen de aanwijzing van afzonderlijke deelgebieden niet voort te zetten, en het gehele stadscentrum aan te wijzen als beschermd stadsgezicht, waarbinnen de eerder aangewezen gebieden zijn opgenomen.

Ontstaan en ontwikkeling

De stad tot in de 16de eeuw

Voordat de Westnederlandse veengebieden ontgonnen waren, lagen slechts op en bij de strandwallen langs de kust enkele nederzettingen van enige omvang. De ontginning van met name het Hollands-Utrechtse veengebied vanaf de 11de eeuw en de verbetering van de waterhuishouding, waardoor de agrarische mogelijkheden toenamen, stimuleerden het proces van verstedelijking.

Met de overschakeling van akkerbouw naar veeteelt kwam in het gebied de handel in levensmiddelen op gang. Zuivelproducten werden uitgevoerd en graan werd ingevoerd. Schippers en handelaren vestigden zich bij de nederzettingen, vooral op plaatsen waar de strandwal in verbinding stond met binnenwaterwegen. De stedelijke ontwikkeling werd eveneens bevorderd door het verlenen van stadsrechten door de landsheer.

In verband met de voortgaande relatieve stijging van het buitenwater werd tegen het eind van de 13de

eeuw een aantal riviermondingen afgedamd. Bij de dammen moesten voortaan de in- en uitgaande goederen overgeladen worden, zodat knooppunten van handel en scheepvaart ontstonden. Aldus kwamen rond 1300 de 'dam-steden' op.

Vermoedelijk vestigden zich vlak na 1200 de eerste bewoners, voornamelijk handwerkslieden en kooplieden, aan de oevers van de Amstel bij de uitmonding in het IJ. Bij deze vestiging op een laaggelegen, ogenschijnlijk ongunstige plaats heeft de uitbreiding van de Zuiderzee, ten koste van vooral de dichtbevolkte en intensief gebruikte Noordhollandse veengebieden, vermoedelijk een belangrijke rol gespeeld. Een deel van de bewoners van de veengebieden werd gedwongen uit te wijken naar nieuwe woonplaatsen en nieuwe middelen van bestaan te vinden: handwerk, visserij, maar ook handel en scheepvaart, in verband met de al genoemde overschakeling van akkerbouw op veeteelt. De lokatie aan de monding van de Amstel bleek voldoende mogelijkheden voor vestiging te bieden: in het begin van de 13de eeuw was de nederzetting het eerste verzorgingscentrum van de regio. Handel over grotere afstand, via het IJ en de Zuiderzee, werd vermoedelijk in een later stadium van belang, de overzeese handel kwam pas in de 14de eeuw goed op gang.

Perceelsgewijze ophoging van de oorspronkelijke huisplaatsen (huisterpen) langs de beide Amsteloever resulteerde in het ontstaan van twee lange lintvormige terpen. In het begin van de 13de eeuw werd de rivier bedijkt, vóór 1270 was een samenhangend stelsel van dijken langs IJ en Amstel met een afdamming ter hoogte van de huidige Dam gerealiseerd. Bij de dam kwam een haven tot ontwikkeling. Het belangrijkste gedeelte, de buitenhaven, was gesitueerd ten noorden van de dam, evenals het economisch zwaartepunt van de nederzetting: de beide rivierdijken, de huidige Warmoesstraat, respectievelijk Nieuwendijk. Daar vestigden zich bij voorkeur de kooplieden, de schippers en de ambachtslieden.

Van meet af aan werd er buitendijks aangeplempt, zowel in verband met de optredende klink als vanuit het oogpunt van landaanwinning. Aan de buitenkant van de Nieuwendijk, waar de Amsteloever geleidelijker afliep dan aan de kant van de Warmoesstraat, vond de grootste uitbreiding plaats.

In 1275 is er voor het eerst in de bronnen sprake van 'Amstelledamme'; rond 1300 werden aan de nederzetting stadsrechten verleend. Amsterdam telde toen zo'n 250 huizen met circa 1175 inwoners.

In 1333 werd de buitendijkse uitbreiding systematisch ter hand genomen, de aanplemping bij de Nieuwendijk bereikte het verste punt ter plaatse van de huidige westzijde van het Damrak. De erven aan de buitendijkse kant van de Warmoesstraat werden gedeeltelijk tot aan het water volgebouwd met pak- en woonhuizen. De overblijvende ruimten werden benut als opslag- en werkplaatsen. Spoedig vond verdere stadsuitbreiding plaats aan de landzijde van de dijken. Evenwijdig aan de Nieuwendijk en de Warmoesstraat werden enkele nieuwe grachten gegraven en een omwalling aangelegd, in het westelijk stadsdeel de Nieuwezijds Voorburgwal, waarvan de gracht van oorsprong een natuurlijke waterloop was, en in het oostelijk deel de Oudezijds Voorburgwal. (De aanduidingen 'Oude Zijde' en 'Nieuwe Zijde', sinds begin 15de eeuw gangbaar, slaan dus niet op de – vermeende – ouderdom van beide stadsdelen, maar op de in die stadsdelen gelegen 'oude' en 'nieuwe' parochiekerk).

De zuidelijke gracht en omwalling werden aangelegd ter plaatse van het Spui en de Grimborgwal.

Nieuwe uitbreiding volgde reeds in 1369 toen de stad in het oosten werd uitgelegd tot aan de Oudezijds Achterburgwal, terwijl aan de westzijde in 1380 uitbreiding plaats vond tot aan de Nieuwezijds Achterburgwal (de huidige Spuistraat). Daarmee werd in vergelijking met de vorige uitleg, een opmerkelijk smalle strook grond aan de stad toegevoegd (zie kaartbijlage met de groeifasen van de stad). Beide nieuwe grachten werden in het noorden op de eerdere grachten (de Voorburgwallen) aangesloten zodat men geen nieuwe sluizen naar het IJ hoefde te maken. De verbindingen tussen de lengteassen (de burgwallen en de rivierdijken) werden gelegd op de lijnen van de prestedelijke verkaveling: de oude poldersloten en -paden.

De stedelijke bebouwing was aanvankelijk vrij willekeurig op de erven gesitueerd, in het midden van de 14de eeuw begon men bij het bouwen echter rooijlijnen te hanteren, waardoor straten en stegen ontstonden. Tevens ging men geleidelijk over van het bouwen in hout op het bouwen in steen. Na de grote stadsbrand van 1452 probeerde het stadsbestuur verder gebruik van hout tegen te gaan.

In de stad verrezen diverse kerken en kapellen: de Oude Kerk, waaraan men rond 1300 begon te bouwen, de Olofskapel, begin 15de eeuw aan de Zeedijk gebouwd, de kapel van de Heilige Stede, midden 14de eeuw gebouwd ter plaatse van de huidige Nieuwezijdskapel, en de Nieuwe Kerk van circa 1390. In de stadsrand ten